

Papežské listiny

Pavel Hruboň

Úvodem

Četnost písemného výkonu kancelářů od raného středověku byla úměrná rozsahu správy a významu autority, které sloužila. Vztáhneme-li tento výrok na význam papežství v rámci církevního univerzalizmus latinského západu, pak neudiví, že apoštolská kancelář se postupně stala největším producentem listin ve středověku a v průběhu raného novověku. Během všech etap středověku, byť se odhady mohou i významně lišit, vydali papežové prostřednictvím svých pověřených úřadů okolo 3 až 3,5 miliónů listin, přičemž křivka nárůstu od konce raného středověku vcelku rychle stoupala vzhůru. Do roku 1198 se uvádí 30 000 vydaných papežských listin, v následujících letech do roku 1417 se odhaduje, že kurii opustilo půl miliónu až jeden milión listin; hodnoty kulminují na přelomu 15. a 16. století, kdy v rozmezí let 1471–1527 kuriální úřady expedovaly příjemcům kolem 1,5 miliónů papežských listin a listů. Společně s dalšími kuriálními úřady vydala papežská kancelář až do současnosti podle kvalifikovaného odhadu více než 30 miliónů listin, mandátů a listů.¹ Takový rozsah materie přirozeně vedl v rámci diplomatiky k oborové specializaci.

Zásadní impuls k nástupu a rozvoji systematického studia papežských listin dal v roce 1881 papež Lev XIII. (1878–1903),² byť důležité kroky zejména na bázi edičního zpřístupnění byly učiněny již v letech předcházejících jeho pontifikát.³ Zmíněný papež nechal toho roku otevřít ve prospěch konfesijně nepodmíněného historického bádání dodnes románovým oparem konspirativních tajemství zahalené depozitáře Vatikánského apoštolského archivu (před rokem 2019 označovaného jako Tajný vatikánský archiv).⁴ Tento osvícený krok způsobil nebývalý, ale vcelku očekávaný zájem o studium vatikánských archivních fondů, z nichž badatelsky nejvytíženějšími prameny se prakticky ihned stala papežská registra, která v rozsáhlých, byť v nezřídka neúplně dochovaných řadách, evidovala různé typy papežských listin, mandátů, listů a suplik. Tento nebývale vstřícný krok apoštolského stolce

¹ FRENZ 1986, s. 38, 82–83; FRENZ 1986a, s. 9; BISCHOFF 1996, s. 181–182; MEYER 2015, s. 291–293; HRUBOŇ 2016, s. 154–155; ERŠIL 1956a, s. 101.

² FINK 1951, s. 4–5; HLEDÍKOVÁ – SKÝBOVÁ 1978, s. 259.

³ Jedná se především o řadu generální bularií vydávaných vcelku pravidelně již od konce 16. století a partikulárních bularií (zpravidla edice významných papežských listin vydaných pro jednotlivé církevní řády), které se začínají objevovat od 17. století; k bulariím podrobněji viz WIEL 1991, s. 145–148. Mezi nejvýznamnější vědecké ediční počiny ve zpřístupnění papežských listin před otevřením vatikánského archivu patří edice Philipa Jaffého *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII* vydaná v Berlíně 1851 a dvousvazková edice Augusta Potthasta *Regesta Pontificorum Romanorum in ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV* vydaná také v Berlíně v letech 1874–1875. Nelze nepřipomenout také wrocławského rodáka a dlouholetého prefekta vatikánského archivu Augustina Theinera, který část svého velkého edičního díla, jehož materiálovou základnou byla mimo jiné papežská registra, publikoval ještě před otevřením vatikánského archivu. Mezi badateli, kteří čerpali z vatikánských fondů ještě před otevřením vatikánského archivu, patřili také historikové z českých zemí František Palacký a Beda Dudík. První z nich publikoval v roce 1837 ze své cesty do Itálie práci *Literarische Reise nach Italien*, ve které mimo jiné formou registů nově zpřístupnil téměř 350 papežských listin z let 1216–1306. Rajhradský benediktin a moravský zemský historiograf Beda Dudík publikoval v roce 1855 ze své studijní cesty dvousvazkovou práci *Iter Romanum*. V druhém svazku zpřístupnil registovou formou téměř 340 papežských listin z období z let 1307–1334.

⁴ Na některé filmové a literární fikce spojené s vatikánským archivem s lehkou nadsázkou poukazuje BALETKA 2010, s. 127–130.

směrem k historickému bádání dal bezprostřední podnět k vytvoření okruhu vědeckých institucí a osobností, jejichž kmenovým badatelským úsilím se staly metodicky rozmanité ediční projekty s cílem evidovat, často na geografické, institucionální, národní, státní či tematické bázi, papežské listiny dochované jak v papežských registrech,⁵ tak posléze také originály a opisy v archivech příjemců papežských listin.⁶ Tyto ediční projekty, z nichž některé nejsou dodnes dokončeny, se staly na jedné straně zdrojem nepřeborných historických údajů širokého vědecko-historického využití, na straně druhé nově narostlá materiálová základna umožnila od konce 19. století stále preciznější poznání procesu vzniku a diferenciaci papežských listin a zejména vývoje úřední praxe a mechanismů provozu papežské kanceláře. Tehdy se také začala rozvíjet papežská diplomatika, která se díky následným více než 150 letům specializovaného a zčásti institucionalizovaného studia papežských diplomatických písemností a dějin papežské kanceláře stala a stále je robustním a v zásadě autonomním oborem v rámci obecné diplomatiky.

Přehled terminologie a typologie

V prostředí vrcholně středověkých papežských kuriálních úřadů se pro všechny papežské písemnosti, které opouštěly kurii ve formě listin, mandátů či listů, užívaly dva základní termíny: *litterae apostolicae* a *privilegium*.⁷ Na jejich rozlišení lze nahlížet primárně z hlediska definice obecných diplomatických kategorií. *Privilegium* je v tomto ohledu vždy listinou, zatímco pojem *litterae apostolicae* je potřeba chápat spíše jako terminologický obal pro širší škálu obecných diplomatických kategorií od listin, přes mandáty až po listy. Mezi listinami skupiny *litterae apostolicae* a privilegií nebyl rozdíl v zásadní odlišnosti právní povahy písemnosti, v tomto smyslu snad jen v míře významu a rozsahu udělovaného práva či práv, jejich dobové kancelářské rozlišení se daleko více zakládalo na rozdílné úrovni vnějších i vnitřních znaků. Privilegia reprezentovala slavnostní listiny a tomu odpovídal jejich vnější vzhled i výbava listinných formulí, *litterae apostolicae* měly oproti privilegiím zběžnější charakter a jednodušší formulář. Vizuální povaha vnějších znaků papežských listin i charakter jejich vnitřních znaků postupně nalezly vazbu na jednotlivé obsahové druhy listin. Tato

---

⁵ Příklady přehledů starších edičních podniků viz SANTIFALLER 1958, s. 37–50; BOBKOWSKI 1971, s. 171–184, ZÖLLNER 1980, s. 59–74.

⁶ Dlouhodobě jsou naplňovány dva základní projekty specifické evidence originálů, případně i opisů, papežských listin, jež rozděluje chronologický záběr, záměr a metodické postupy. První projekt, který inicioval v roce 1896 Paul Fridolin Kehr, si klade za cíl kritické zpracování všech papežských listin včetně originálů do roku 1198. K rozvoji tohoto projektu byla zřízena v roce 1931 nadace Pius-Stiftung für Papsturkunden- und für mittelalterliche Geschichtsforschung (podle papeže Pia XI., který podporoval Kehra v jeho bádání) se sídlem v Zürichu. Z činnosti této instituce vznikla dosud nedokončená ediční řada papežských listin podle vymezených teritorií. Osmý svazek, který v roce 2011 vydal Waldemar Königshaus, byl věnován oblasti Čech a Moravy, viz RPR BMP; k historii tohoto projektu viz HIESTAND 2003, s. 11–46; druhý, svým rozsahem neméně významný projekt je označován jednoduše jako Censimento. Jeho počátky jsou spojeny s italským historikem Francem Bartolonim, který přednesl svou ideu zpracování všech originálů papežských listin z let 1198–1417 v roce 1953. Postupně začal být naplňován plán vydávání jednotlivých svazků Censimenta, který se ovšem oproti původní myšlence začal uplatňovat na úrovni regionu či státu a tento princip je dodržován dodnes. Od roku 1971 je projekt Censimento realizován v rámci ediční řady *Index Actorum Romanorum Pontificum*, byť existuje řada prací, které vznikají mimo tuto ediční řadu jako příspěvek k projektu, který se vedle shromáždění originálů zaměřuje především na evidenci kancelářských poznámek na papežských listinách jako na jeden z důležitých pramenů pro historickou rekonstrukci expedice listin a personálu v papežské kanceláři. Censimento pro Českou republiku doposud realizováno nebylo, byť první kroky již učiněny byly. Přehledově o projektu viz HRUBOŇ 2016, s. 152–164.

⁷ ZUTSCHI 1990, s. XLVI.

souvztažnost mezi obsahem a formou vyhotovení byla postupně reglementována a zpracování jednotlivých typů papežských listin se tak dělo pod taktovkou přísně nastavených kancelářských pravidel, tzv. *stilus curiae*. Tato pravidla mimo jiné zajišťovala formální autenticitu listin či listů expedovaných pod intulaci papeže a tím také poměrně rychlou primární kontrolu jejich pravosti či správnosti vyhotovení.⁸

Papežská privilegia jako specifická diplomatická kategorie ztrácela pomalu na významu již od druhé poloviny 13. století a během první poloviny následujícího je přestala papežská kancelář používat úplně. Jejich místo slavnostních listin zaujaly tzv. Buly (*bullae*), typ papežské listiny se specifickými vnějšími vnitřními znaky, který se začal v papežské kanceláři používat okolo poloviny 13. století pravděpodobně jako alternativa k tzv. malým privilegiím (*privilegia minora*) a bývá označován také jako *litterae solemnis* čili slavnostní listina.

Všechny *litterae* se dle vnějších znaků dělí podle závěsu olovené buly na *litterae* s bulou zavěšenou na konopné šňůře (*litterae cum filo canapis*), kterou v 17. století nahrazovala nebarvená hedvábná šňůrka,⁹ a na listiny s bulou zavěšenou na hedvábných, zpravidla červeno-žlutě spletených šňůrkách (*litterae cum serico*). Všechny tyto písemnosti byly vydávány z velké části jako *litterae patentes* čili jako listiny otevřené, pouze některé *litterae* s olovenou bulou specifického politického a citlivého církevně správního dosahu byly uzavřeny a proto jsou označovány jako *litterae clausae*. Tyto uzavřené písemnosti mají z hlediska kategorií obecné diplomatiky povahu listů, případně také mandátů. Vedle bul a ostatních typů *litterae* se na konci 14. století objevil v římských kuriálních úřadech zcela nový typ papežské uzavřené písemnosti: *litterae apostolicae in forma brevis*, zkráceně *breve*. Všechny papežské *litterae* a *privilegia* nesly, jak již bylo zmíněno, olovenou papežskou pečeť (*bulla plumbea*), *brevia* byla naproti tomu uzavírána zpečetěním do červeného vosku sekretním pečetidlem papeže ve formě prstenu (*anulus secretus*), označovaného také jako rybářský prsten (*anulus piscatoris*). U avignonské kurie se pro stejné účely používala s jistým časovým předstihem písemnost známá jako *litterae secretae*, která se od "římských" *brevií* lišila v několika znacích. V poslední třetině 15. stoletím se z *brevií* vyvinul další typ jednoduché papežské převážně pergamenové písemnosti charakteru listu, tzv. *motuproprio*, jehož autorizaci již vydavatel nezajišťoval pečetí, ale pouze písmenem své signatury. Do skupiny papežských kancelářských písemnosti je nutno připočítat ještě supliky, které se postupně formalizovaly a staly se pro žadatele o vydání papežských listin a mandátů technicky nezbytnými a za určitých podmínek mohly suplovat samotnou papežskou listinu (*supplicatio sola signatura*). Od první třetiny 15. století, kdy se stále častěji do rukou příjemců dostávala *brevia*, začali současníci mimo kurii běžně odlišovat papežské listiny a listy zpečetěné olovenou bulou od listů zpečetěných voskem tím způsobem, že pro prvně jmenované listiny používali zobecnělý pojem bula a pro všechny listy s voskovou pečetí pak označení *brevia*.¹⁰ Zejména název papežská bula se poněkud nepřesně vžil ve starší i novější historické literatuře jako univerzální termín pro označení všech papežských listin s olovenou pečetí.

Papežské *litterae* lze dále dělit na základě různých obsahových a správně-právních hledisek. Podle obsahu se papežské listiny zpravidla rozdělují na dvě základní skupiny: na tzv. *litterae gratiae* (milostivé listiny), které přinášely žadatelům řadu různých institucionálních i osobních udělení práv, licencí, protekcí, exspektancí a mnoho spirituálních milostí zejména v podobě odpustkových listin, a na *litterae iustitiae* (správně-právní a jurisdikční mandáty). Obě tyto skupiny také nabyly odlišných

---

⁸ FRENZ 1986, s. 58–60.

⁹ FRENZ 1986, s. 63.

¹⁰ FRENZ 1986a, s. 11.

vnějších forem vyhotovení, prvně jmenovaná kategorie opouštěla kurii vždy *cum serico*, mandáty pak *cum filo canapis*. Z hlediska účasti, respektive neúčasti papeže na schválení textu listiny se od papeže Mikuláše III. (1277–1280) rozlišují tzv. *litterae legendae* a *litterae dandae*. Důležitým hlediskem pro členění papežských *litterae* je také podnět pro jejich vydání. Pokud byl iniciátorem vydání listiny papež, hovoříme o tzv. *litterae de curia*. Zpravidla nejčastější iniciací k expedici listiny však byla suplika a takové listiny jsou pak označovány jako *litterae communes*.¹¹ Znalci práva vedle označení *litterae* používali také další termíny, které precizovaly jejich správně-juristický obsah. Papežská privilegia a listiny, jejichž ustanovení měla všeobecnou právní platnost, byly podle rozhodujících dispozitivních sloves označovány jako papežské konstituce (*statuimus*) nebo dekrety (*decernimus*).¹² Důležitým a velmi hojným typem papežských diplomatických písemností byly od poloviny 12. století reskripty (*rescriptum*). Tento termín byl původně v období římského císařství používán pro písemnosti, jimiž dávaly vládní orgány odpovědi na otázky nebo řešily žaloby.¹³ Označení reskript se začal používat také v papežské kanceláři a v obecné rovině se jím označovaly takové *litterae*, které na rozdíl od konstitucí nebo dekretů neobsahovaly všeobecně platná ustanovení vydavatele listiny; zpravidla šlo o jednorázová právně-správní nebo čistě jurisdikční nařízení pro jednotlivé osoby nebo instituce. S nárůstem žádostí o vyřešení soudních případů a udělení obvyklých milostí, se kterými se různí žadatele opakovaně obraceli na papeže jako na nejvyššího rozhodce, se ustalovaly jejich právní formulace a kancelářské postupy pro jejich řešení. Ty pak byly postupně fixovány ve formulářových sbírkách, které měly povahu praktických kancelářských knih (tzv. *liber diurnus*, *liber cancellarie* nebo *formularium audientiae litterarum contradictarum*). Termín papežský reskript se poté začal vztahovat především, ovšem ne výlučně, na takoveto právně a stylisticky jednoduché a rutinní listy, zejména na mandáty.¹⁴ Papežské reskripty se dle povahy obsahu dělí na *rescripta gratiae* a *rescripta iustitiae*. Vnější formou vyhotovení odpovídaly milostivé reskripty typu *litterae cum serico* a justiční reskripty typu *litterae cum filo canapis*. Jednoduché reskripty s rutinním formulářem, které se týkaly delegování soudců *in partibus*, byly v dobovém úředním jazyce také označovány jako *litterae minoris iustitiae*.¹⁵ Mandáty, ať už správního charakteru či jako soudcovské pověření, které nebylo možno sestavit podle jednoduchého ustáleného formuláře, nesou v terminologii papežské diplomatiky název *litterae maioris iustitiae*. Obě zmíněné skupiny mandátů se navíc odlišovaly rozdílným způsobem expedice. Od konce pontifikátu Martina V. se papežské listiny obsahově dělily podle hlavních titulů papežských register na: provize (*de vacantibus*), exspektance (*de vacaturis*), listiny různého obsahu (*de diversis formis*), a na listiny, které nebyly evidované v papežských registrech, tj. *litterae minoris iustitiae*. Všechny zmíněné skupiny patřily obecně mezi listiny expedované na základě petice (*litterae communes*). Vedle nich stojí dvě velké skupiny papežských listin a listů, jejichž vydání se dalo iniciativou papeže (*litterae de curia*). Jde především o správně-právní listiny v zájmu církevního státu a o politickou korespondenci papeže.¹⁶

Znaky papežských listin a periodizace jejich vývoje

¹¹ Podrobně k dělení na jednotlivé typy papežských listin od 13. století srov. HERDE 1967, s. 57–71; obecně také FRENZ 1986a, s. 11.

¹² HERDE 1970/I, s. 6; MEYER 2015, s. 296.

¹³ Všeobecně k termínu reskript srov. HOBZA – TUREČEK 1936, s. 137–138; LexMA 2003/7, s. 759.

¹⁴ HERDE 1970/I, s. 7; LexMA 2003/7, s. 759.

¹⁵ FRENZ 1986, s. 79.

¹⁶ FRENZ 1986, s. 68; MEYER 2015, s. 309.

K vnějším znakům papežských listin patří psací látka, její úprava, písmo a papežské pečeti. Papežští notáři a písaři používali původně jako psací látku papyrus a psali specifickým písmem, které podle instituce vydavatele dostalo název kuriála. Z hlediska vývoje latinského písma patří do souboru raně středověkých národních písem s genetickou vazbou na mladší římskou kurzivu.¹⁷ Jinde dlouho používaný pergamen se v prostředí papežské kurie objevuje poprvé v roce 1005 a trvalo dalších 50 let, než se zde stal dominantní tzv. jihoitalský pergamen. S novou psací látkou začali papežští notáři postupně a poměrně pomalu používat také listinné písmo odvozené od karolínské minuskuly. Od roku 967 se tento typ minuskuly používal v papežských písemnostech listinného nebo listového charakteru pouze pro datační formule, ale zanedlouho poté, v roce 971, napsal poprvé písař minuskulou také kontext listiny. Obě používaná písma se vzájemně ovlivňovala a zejména od pontifikátu papeže Urbana II. (1088–1099) do konce první poloviny 12. století působil vliv minuskuly na kuriálu natolik silně, že listinná minuskula jako písmo papežských listin převládla a je známa jako papežská (popřípadě kuriální) minuskula. Kuriála po roce 1123 z papežských listin mizí.¹⁸ S nástupem gotických písem na konci 12. století se novému trendu psaní začala velmi pomalu přizpůsobovat také kuriální kancelář. Pozvolné ovlivňování papežské minuskuly prvky gotických písem se projevuje od druhé poloviny 13. století, ale až během sedmdesátileté rezidence kurie v Avignonu dostává písmo papežských listin bastardní charakter. Gotické listinné písmo bastardního typu přežívá v písemnostech s olověnou bulou celé 15. století. Od poloviny 16. století začali písaři k jednotlivým standardním tahům písmen postupně připojovat určité manýristické tahy a ozdoby iniciál, které dávaly písmu kaligrafický ráz, stávalo se však stále více hůře čitelné. Protože takto proměněné písmo, které lze zařadit již mezi písma novogotická, se během novověku využívalo především pro sepsání slavnostních listin (*bullae*), dostalo název *scrittura bollatica* či *littera sancti Petri*.¹⁹ Od 30. let 15. století se zpočátku výhradně pro *brevia* začalo využívat nového humanistického kancelářského písma polokurzivního a později kurzivního charakteru, které dle svého užití neslo označení *cancellaresca italica*. Notáři a písaři, kteří ve službách papežských úřadů neměli o práci nikdy nouzi, si však nevystačili pouze s jediným typem písma. Zejména o období středověku museli písaři pro některé formule, zejména v privilegích, ale nejen v nich, použít také unciálu, kapitálu, gotickou majuskulu nebo silně vertikalizovanou kombinaci minuskulních a majuskulních tvarů písmen, tzv. *littera elongata*.²⁰

K neméně důležitým vnějším znakům papežských listin a listů patří formát a vnější úprava psací látky. Papežské listiny a listy měly zpravidla formát obdélníku, který byl ve spodní části zakončen ohnutím směrem k lící straně pergamenu, tzv. plika. V případě papežských privilegíí byl obdélníkový tvar listiny zpravidla orientován na kratší stranu (*charta transversa*), naopak papežské *litterae* měly povětšinou obvyklý tvar obdélníku postaveného na delší stranu (*charta recta*). Velikost listin, respektive plocha psací látky byla různá podle rozsahu textu, obecně však byly *litterae* 13. století při stejném rozsahu textu plochou v průměru menší než papežské listiny z následujících staletí. Bylo to

---

¹⁷ Velmi podrobně a komplexně se tímto typem písma zabýval RABIKAIUSKAS 1958; stručně a spíše přehledově v rámci vývoje středověkého písma PÁTKOVÁ 2008, s. 82.

¹⁸ FRENZ 1986a, s. 15, 25; PÁTKOVÁ 2008, s. 90.

¹⁹ Protože v 18. a 19. století byly listiny psané tímto písmem pro příjemce natolik nečitelné, musely být odesílány společně se srozumitelnými přepisy (*transsumpty*), nejčastěji psanými humanistickým písmem; papež Lev XIII. pak nedlouho po své volbě *scrittura bollatica* zrušil; srov. FRENZ 1986a, s. 33; podrobně FRENZ 1978, s. 443–515.

²⁰ FRENZ 1986, s. 25–26.

mimo jiné dáno vzdáleností textu od bočních okrajů listin. Ta byla do pontifikátu papeže Bonifáce VIII. (1294–1303) vcelku malá, průměrně okolo 1,5 cm, v následujícím období však narostla až na průměrnou hodnotu 6,5 cm. Také plika, jejíž šířka se pohybovala do konce 13. století mezi 2,5–3 cm, se během 14. století zvětšila až na téměř 7 cm. Vzdálenost horního okraje od prvního řádku zůstávala od 13. století beze změn, tj. okolo 5 až 6 cm.²¹ Během novověku se okraje i plika *litterarum* respektive *bullarum* opět zmenšily a text vymezený na levé straně okrajem o šířce vyumělkované iniciály papežského jména byl psán někdy až téměř k pravému okraji pergamenu. Papežská *brevia* si udržovala víceméně stálý tvar podlouhlého obdélníku v poměru výšky k šířce zhruba 1:3. Supliky byly psány na listy velikosti blížící se dnešnímu formátu A4.²²

Papežská pečeť byla zhotovována z olova (*bullā plumbea*).²³ Její pečetní obraz prošel určitým vývojem a ustálil se až za papeže Paschala II. (1099–1118).²⁴ Poté se prakticky neměnil až do pontifikátu Pavla II. (1464–1471). Papežské olovené buly byly kruhové o průměru zhruba 3,5 cm a tloušťce půl centimetru. Na lící straně bylo uvedeno jméno, titul a pořadové číslo papeže. Rub zobrazoval do středu buly směřující hlavy sv. Petra a Pavla, mezi nimiž je znázorněná berla s hlavicí ve tvaru kříže a nad jejich hlavami jsou písmena zkracující jména obou svatých apoštolů ve tvaru *SPA*, *SPE* (*sanctus Paulus, sanctus Petrus*). Až papež Pavel II. nechal vyhotovit nový pečetní obraz papežské buly: na líci je vypodoběn trůnící papež při audienci s uvedením jména a pořadového čísla papeže v pravé horní čtvrti. Rub buly zdobí trůnící apoštolové Petr a Pavel s uvedením obou jmen mezi postavami obou světců. Tato změna však platila pouze pro jeho pontifikát. Už následující papež Sixtus IV. (1471–1484) vrátil lící i rubní stranu olovené pečeti do původní podoby, která se i přes drobné stylové úpravy nezměnila dodnes.²⁵ Zemřel-li papež, byla lící strana jeho pečetidla zničena. Zvolený nástupce před korunovací používal tzv. *litterae ante coronationem*, k nimž byla přivěšována *bullā dimidia*. Ta byla vybavena pouze rubním obrazem obou apoštolů a lící strana zůstávala prázdná.²⁶ Jako sekretní pečeť (*secretus*) papežové používali již zmíněný rybářský prsten (*anulus piscatoris*), jehož obraz tvoří výjev rybolovu sv. Petra. Výjimkou byl papež Evžen IV., který do svého pečetního prstenu nechal vyrýt obraz hlav apoštolů. Nejstarší exemplář papežského sekretu se hlásí k roku 1280.²⁷

Vnitřní znaky papežských listin tvoří také *per stilum curiae* stanovená formulářová struktura, terminologie a styl papežských listin. Struktura formuláře papežských privilegií a všech typů *litterae* se skládá, jak to bylo obvyklé pro středověk i velkou část novověku, ze tří textových bloků: protokolu, kontextu a eschatokolu. Tyto tři části vyplňují listinné formule, jejichž pořadí a obligátnost odpovídá typu papežské listiny ve vztahu k jejímu obsahu. Popis vnitřních znaků lze zasadit do rámcové chronologie vývoje papežských diplomatických písemností listinného a listového typu. S ohledem na význam proměn vnějších a vnitřních znaků papežských listin a listů je za hlavní předěl považován

---

²¹ Blíže k vnějším znakům s důrazem na rozměry a formát papežských listin viz FRENZ 1976, s. 347–375; FRENZ 1986, s. 61; BISCHOFF 1996.

²² FRENZ 1986, s. 67.

²³ Teprve až na počátku 16. století se objevují zcela výjimečně také buly zhotovené ze zlata. Nejstarší dochovaný kus zlaté papežské pečeti pochází z roku 1524, srov. FRENZ 1986a, s. 44.

²⁴ FRENZ 1986a, s. 42–43.

²⁵ K papežským oloveným bulám také viz EITEL 1912, s. 84–89.

²⁶ MEYER 2015, s. 303.

²⁷ KREJČÍK 1998, s. 223–226; MEYER 2015, s. 304. Podrobněji o papežských pečetích viz příspěvek T. Krejčíka.

obvykle pontifikát papeže Lva IX. (1049–1054).²⁸ Vnitřní struktura této elementární periodizace je členitější a rámcově se rozlišuje až do novověku šest vývojových etap.²⁹

1. Nejstarší období končí nástupem papeže Hadriána I. (772–795) na papežský stolec. V této periodě navázaly papežské písemnosti na římské soukromé listy a na konci 4. století začaly napodobovat také císařské konstitute. Pro toto období lze již rozlišit čtyři typy papežských listů: křesťanské listy charakteru nauky, útěchy a napomenutí, úřední *responsa*, dekretály a také synodální konstitute.³⁰ Protokol papežských listů mohl začínat monogramatickou, případně verbální invokací, zpravidla však papežské listiny zahajovala intitulace v nominativu. Původně jméno papeže doplňovalo označení *papa* nebo *episcopus*, od Řehoře I. Velikého (590–604) se začali papežové titulovat slovním spojením *episcopus servus servorum Dei* (biskup sluha sluhů Páně) a činí tak dodnes. Inskripce neboli adresa byla uváděna s patřičnými formalizovanými adjektivy v dativu a protokol mohl končit salutací. U jednoduchých listů pokračoval formulář kontextem a eschatokol datací a vlastnoručním podpisem. Pod vlivem císařských konstitutací se objevily od konce 4. století v papežských listech další formule, které členily kontext na arengu, naraci, dispozici a někdy také sankci. Eschatokol vyplňovala datace, která původně zahrnovala pouze denní datum dle římské uzance a roky dle konzulů; od 5. století se začíná používat indikce a za vlády císaře Justiniána I. (527–565) byl k denní dataci připojován údaj o roku panování císaře.³¹

2. Následující etapu vývoje lemují pontifikáty Hadriána I. a Damasa II. (1048). Její význam spočívá v tom, že se vedle listů hned na počátku pontifikátu Hadriána I. objevuje nový a papežství vlastní diplomatický listinný útvar: papežské *privilegium*. Od listů se odlišuje především slavnostnější a členitější formou eschatokolu. Bezprostředně po kontextu následovala formule vlastnoručně uvádějící jméno osoby zodpovědné za sepsání písemnosti a datum, kdy tak učinila, nejčastěji v rozsahu měsíce a indikce (tzv. formule *scriptum per manum*). Následovalo běžné a doslovně vypsání papežské (často vlastnoruční) přání *bene valete*, kterému s oblibou předcházelo vyobrazení kříže. Konec eschatokolu tvoří tzv. velká datace, která byla vlastnoručně napsána "datářem",³² pravděpodobně představeným kanceláře nebo jeho zástupcem (tzv. formule *datum per manum*), a uvádí kromě jeho jména, funkce a denního data v římském počtu, také indikci a nově také pontifikální rok se jménem a pořadovým číslem papeže.

3. Další téměř 150letou vývojovou etapu vymezenou pontifikáty Lva IX. a Inocence III. (1198–1216) charakterizuje ustálení vnější podoby privilegií v jejich slavnostní formě, vznik i zánik zjednodušené formy privilegií a stabilizace vnějších a vnitřních znaků skupiny papežských *litterae* ve vztahu k obsahu písemnosti. Privilegia v daném období nabyly formy, kterou se prezentovala až do jejich zániku v první polovině 14. století. Na první řádek slavnostních privilegií zapsal pověřený písař – podle období buď unciálou, kapitálou nebo gotickou majuskulou v kombinaci s *littera elongata* – protokol listiny. Protokol obsahoval jméno papeže s obvyklou intitulací, adresu a zvěčňovací formuli: *in perpetuum*, vždy zkráceně *IN PPM*. Změnou prošly také prvky eschatokolu. Dosavadní doslovně vypisovaná vlastnoruční práci formule *bene valete* se změnila ve specifický monogram, který již

²⁸ FRENZ 1986a, s. 13–15.

²⁹ SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 72–74.

³⁰ MEYER 2015, s. 296–297.

³¹ FRENZ 1986a, s. 13.

³² Pojem datář (*datarius*) je pro období existence privilegií anachronismem, protože v této podobě se objevuje až v 15. století jako představený specifického oddělení kanceláře tzv. *Datarie*. Pojem datář ve velké datační formuli privilegií je používán jako zastřešující pojem pro nejednotnou terminologii představených kanceláře do počátku 13. století, srov. CHENEY 1984, s. 370.

nezapisoval papež vlastní rukou. Na levé straně eschatokolu se nově objevuje *rota* doplněná o zvýrazněné interpunkční znaménko zvané *komma*.³³ *Rota* měla formu dvou soustředných kruhů, jejíž vnitřní kruh byl rozdělen křížem na čtyři části. Nápis ve čtyřech kvadrantech *roty* nebyly sjednocené až do pontifikátu papeže Paschala II., který pak ustanovil, že ve vnějším kruhu bude heslo papeže a ve čtyřech kvadrantech postupně zleva doprava zkrácená jména apoštolů Petra a Pavla a ve spodní části jméno papeže s jeho pořadovým číslem.³⁴ Za téhož papeže se ustálila subskripční formulace papeže ve formě *Ego ... catholice ecclesie episcopus subscripsi*, která byla postupně zkracována až na pouhé vlastnoruční zkrácení pouhým písmenem *E*. Tento úzus vlastnoručního signa skončil na přelomu 13. a 14. století s pontifikátem papeže Bonifáce VIII.³⁵ *Komma* se naposledy objevuje v papežských privilegích v roce 1191, respektive 1192.³⁶ Tyto čtyři prvky eschatokolu tvoří celek *subscriptionis* papeže. Od pontifikátu Paschala II. se pravidelně objevují na papežských privilegích také svědkové. Papež Kalixt II. (1119–1124) omezil svědečnou řadu papežských privilegích pouze na kardinály a jeho nástupce na papežském stolci Inocenc II. (1130–1143) stanovil závazná pravidla podpisů přítomných kardinálů podle jejich *ordines*.³⁷ Ti měli napsat své jméno pod papežský podpis ve třech sloupcích. Uprostřed se podepisovali kardinálové biskupové, v levém sloupci kardinálové kněží a v pravém kardinálové jáhni. Jejich podpisy, které odpovídaly tehdy běžné titulatuře, začínají vyobrazením kříže a slovem *Ego*, končí slovním odkazem na podpis (*subscripsi*), který býval často zkracován kaligraficky vyvedenou dvojicí písmen *SS*. Stejně jako u papežů měl být podpis kardinálů vlastnoruční, ale také oni se často omezovali jen na načrtnutí kříže, případně na vypsání *Ego* nebo jen pouhého *E*, zbytek pak dokončili jejich sekretáři.³⁸

Písařská formule (*scriptum per manum*), která byla typická pro starší období, se vyskytuje jen výjimečně ještě během pontifikátu Kalixta II. Poté již v privilegích doložena není.³⁹

Zcela ve spodní části privilegia za podpisy kardinálů se vkládala velká datace, která se v tomto i následujících obdobích skládala z následujících částí: 1. úvodní *Datum* případně méně časté *Data*, od Kalixta II. vždy zkráceně *Dat.*; 2. místo vydání, pravidelně až od papeže Štěpána IX. (1059–1061); 3. uvedení tzv. datáře (*per manum*) jménem a titulem (vždy představený kanceláře); 4. den podle římského úzu; 5. indikce; 6. léta *ab incarnatione Domini* (vyskytuje se pravidelně od papeže Mikuláše II.);⁴⁰ 7. pontifikální léta (počítané od korunovace papeže, pouze v případě Kalixta II. a Inocence II. ode dne zvolení) s uvedením jména papeže a jeho pořadového čísla.

Pravděpodobně na přelomu 11. a 12. století začala vedle slavnostní formy privilegia apoštolskou kancelář opouštět jejich zjednodušená verze (*privilegia minora*). Oproti slavnostnímu vyhotovení chyběly menším privilegiím v eschatokolu *rota*, *monogram* a *komma*. V inskripci je pouze jméno papeže napsáno v *littera elongata* a zvěčňovací formule slavnostních privilegí byla nahrazena

---

³³ PFLUGK-HARTTUNG 1884, s. 434.

³⁴ DAHLHAUS 1996.

³⁵ MEYER 2015, s. 300; FRENZ 1986a, s. 19.

³⁶ FRENZ 1986a, s. 18.

³⁷ MALECZEK 1984, s. 321.

³⁸ FRENZ 1986a, s. 19; SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 93.

³⁹ SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 93.

⁴⁰ Až do pontifikátu papeže Urbana II. se jako počátek roku užíval v papežské kanceláři 25. prosinec. Poté se používalo jak vánoční počítání, tak florentský i pisánský kalkul. Od Evžena III. již jen florentské počítání a od Inocence III., resp. Martina IV. se papežská kancelář sjednocuje na vánočním počtu, a tento počátek roku používala i kancelář avignonských papežů; kuriální úřady v 15. století kolísavě používaly jako počátek roku vánoční počítání a florentský kalkul, srov. SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 93–94; TANGL 1900, 86–89.

obvykle v *litteris* používaným pozdravem *salutem et apostolicam benedictionem*. Menší privilegia se jako listinná forma používala patrně jen během 12. století, zvláště za papeže Inocence II. (1130–1143). Od nástupu Inocence III. na papežský stolec již nejsou doloženy.⁴¹

Mezi polovinou 12. století a počátkem 13. století se také ustaluje dosud nejednotná povaha vnějších i vnitřních znaků *litterae* ve vztahu k jejich obsahu. V tomto období jsou již zřetelná závazná pravidla, která písařům stanovovala použití určitých grafických specifik, jimiž se vedle závěsů byly odlišují tyto dvě velké skupiny papežských listů. *Litterae cum serico* měly slavnostněji pojatou grafickou výbavu a lišily se od *litterae cum filo canapis* také rozsahem užitých formulí. V obou případech protokol nemusel nutně končit na prvním řádku a na rozdíl od slavnostních privilegií byl ukončen salutací ve formě *salutem et apostolicam benedictionem*, zpravidla zkráceně. Zpracování jména papežova patřilo k prvním, na první pohled zjevným grafickým rozdíly obou typu *litterae*. Jestliže v mandátech bylo první písmeno papeže vždy výrazně větší, zvýrazněno vyčerněním a ostatní písmena byla zapsána v obvyklé papežské minuskule, pak jejich slavnostnější protějšek měl iniciálu zároveň vyzdobenou různými grafickými, zpravidla rostlinnými motivy a zbytek papežova jména zapsal písař v *littera elongata*, později také v gotické majuskule. Velikost *litterae elongatae* byla také mírou délky dlouhých dřívků na prvním řádku, později odpovídaly litery s v intulaci svou velikostí iniciále; v případě mandátu měly dlouhé dřívky písmen prvního řádku velikost poloviny iniciály papežova jména. Rozdíly mezi oběma typy byly také ve zdůraznění jednotlivých částí listiny. Milostivé listiny měly počáteční písmena adresy, arengy, sankce a datace vyčerněné, mandáty pouze zvětšené bez vyčernění. Lišilo se také provedení zkracovacích znamének a ligatury -ct- a -st-, které byly v případě *litterae cum serico* tvořeny podlouhlou ozdobnou spojovací čárkou. V použití jednotlivých formulí kontextu se stalo pravidlem, že v milostivých listinách lze vždy očekávat arengu a na konci kontextu stereotypní dvoudílnou sankci s počátečními slovy *Nulli ergo a Si quis autem*. Naopak v mandátech arenga pravidlem není a sankce v nich chybí pravidelně. Jisté grafické odlišnosti lze nalézt také mezi mandáty formy *litterae minoris iustitiae* a *litterae maioris iustitiae*. Společným jmenovatelem obou základních druhů *litterae* byla malá datace v eschatokolu, která začínala slovem *datum*, vždy zkráceně *dat.*, a skládala se z místa vydání, denní datace dle římského úzu a od papeže Klimenta III. (1187–1191) byl připojován pontifikální rok. Teprve za pontifikátu papeže Evžena IV. (1431–1447) se stalo pravidlem, že se do malé datace vkládal doslovně vypsáný letopočet *ab incarnatione Domini* s počátkem roku 25. března, tzv. florentský počet.⁴²

Velká část papežských *litterae* jsou *litterae patentes*, část z nich, zejména v případě světských adresátů v politických a jiných citlivých záležitostech, ne však výlučně z těchto důvodů,⁴³ byla uzavírána (*litterae clausae*). Tyto listy, jejichž pergamen byl několikrát přeložen a vzniklými vrstvami po jejich propíchnutí byla protažena konopná šňůra tak, aby mohl být list přečten až po otevření, měly úplnou adresu na dorsální straně a mohly obsahovat přílohy (*cedulae interclusae*). Nejstarší dochovaný originál je datován rokem 1120.⁴⁴

---

⁴¹ Jednoduchým privilegiím věnoval pozornost v poslední době HOTZ 2018; k tomu také SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 94.

⁴² K hlavním rozdíly mezi oběma skupinami *litterae* viz MEYER 2015, s. 300–302; FRENZ 1986a, s. 20–22.

⁴³ Např. tzv. *forma iuramenti* – text přísahy nově jmenovaných arcibiskupů, biskupů a opatů, a *forma dandi pallium* – text formule odřikávané při předávání pallia arcibiskupům. Uzavřené se odesílaly také listy s ohlášením volby papeže, viz FRENZ 2010, s. 166–180.

⁴⁴ K tématu *litterae clausae* viz SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 90, 95–97; FRENZ 1986, s. 64, 72–74, 132; ZUTSHI 1990, s. XLVII–LVI; EGGER 2005, s. 41–64.; HRUBOŇ 2008, s. 506–513; MEYER 2015, s. 301–302; MALECZEK 2015, s. 55–129.

4. Následující období vyplňuje prakticky celé 13. a velkou část 14 století; končí pontifikátem římského papeže Urbana VI., respektive počátkem pontifikátu jeho římského nástupce Bonifáce IX., a přineslo ještě ve 13. století přírůstek do soustavy papežských písemností listinného typu: papežské *bullae* (*litterae solemnis*); od počátku 13. století bylo již nutno k dosažení papežské listiny podávat písemnou supliku, a nedlouho před vznikem velkého západního schismatu začali papežové v Avignonu nově využívat také tzv. *litterae secretae*.

Zavedení *bullae* do kancelářské produkce papežů je spojováno s kanceláří papeže Inocence IV. (1243–1253). Bulou byl vytvořen „slavnostní“ mezistupeň mezi *privilegia maiora a litterae cum serico* nejen co do vnějších znaků, ale také co do obsahu. Prvním řádkem se bula podobá privilegiím velmi zdobnou vyplněnou iniciálou papežova jména, které je dokončeno v opět vyčerněných majuskulních písmenech. Zbytek textu protokolu je napsán prodlouženým písmem, později gotickou majuskulou s výjimkou prvního písmene zvěčňovací formule, které je vyvedeno rovněž ve vyčerněné majuskule. Protokol, který je vždy pouze na první řádku, obsahuje obvyklou intitulaci a zvěčňovací formuli nejčastěji ve formě *Ad perpetuam rei memoriam* či *Ad futuram rei memoriam*. Vždy chybí adresa a druhý řádek začíná bez výjimky arengou. Formou zpracování textu a eschatokolu se naopak buly podobají *litterae cum serico* včetně povinných grafických znaků, sankce, malé datace a buly přivěšené na červeno-žlutých hedvábných nitích. Jejich diplomatická působnost byla vcelku rozmanitá, ale zejména byly určeny pro papežské konstituce a k vyhlášení důležitých právních aktů na „na věčnou paměť“. Mezi takové akty patřily v první řadě významné exkomunikace (např. exkomunikace císaře Friedricha II. z roku 1245), rozhodnutí širokého a významného právního dosahu, případně také inkorporace, významné konfirmace nebo vymezení hranic nových diecézí.⁴⁵ *Litterae solemnis* zůstaly i během novověku standardní formou písemností expedovaných kanceláří.

Během pobytu kurie v Avignonu, přesněji za pontifikátu Řehoře XI. (1370–1378), se objevil nový typ uzavřené papežské písemnosti, jehož text obsahoval výjimečné církevně-politické, případně soukromé záležitosti papežů, označované jako *litterae secretae*. Za psací látku sloužil papír (zcela výjimečně pergamen) a výjimečně písař napsal text těchto sekretních listů také francouzsky. Na první řádce začínají *litterae secretae* zkrácenou intitulací a adresa je ve vokativu bez uvedení jména a pozdravu; za jejich vyhotovení byl zodpovědný komorní sekretář, který se zpravidla vpravo dole podepsal, a k jejich uzavření otiskl papež do červeného vosku svou sekretní pečeť, tzv. rybářský prsten (*annulus piscatoris*), což bylo ohlašováno (*sub signeto nostro*) v rámci malé datace, v níž není vždy uveden pontifikální rok. Příjemce *litterae secretae* našel stejně jako v případě *litterae clausae* svou adresu na dorsální straně uprostřed. Po obsahové stránce jsou oba typy podobné, stejně jako důvody jejich vzniku. Papežské *litterae secretae* se jako prostředek papežské korespondence udržely až do konce pontifikátu posledního avignonského papeže Benedikta XIII. (1394–1417).⁴⁶

5. Koncem 14. století, přesněji pontifikátem římského papeže Bonifáce IX., začala další etapa vývoje papežských listin a listů, v níž se objevuje a postupně nabude na důležitosti nový typ papežské písemnosti: *breve*. Jde o produkt administrativy římských papežů a povahou i určením byl římským protějškem k avignonským *litterae secretae*. Nejstarší známý originální kus považovaný za *breve* pochází z roku 1390.⁴⁷ *Brevia* jako uzavřený typ listu sloužila původně především pro politickou a církevně-správní korespondenci (*brevia de curia*) a koexistovala v rámci této kuriální agendy spolu s *litterae clausae*, které často nesly podobný obsah. Později se však rozsah určení *brevií* rozšířil na

⁴⁵ SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 100; FRENZ 1986a, s. 23; MEYER 2015, s. 302.

⁴⁶ FRENZ 1986a, s. 31; MEYER 2015, s. 304.

⁴⁷ FINK 1935, s. 55–56, 60–61.

další agendy. *Brevia* se tak postupně během novověku stala základním typem papežských úředních písemností listového typu a z velké části převzala roli *bull* a *litterae* jako písemností vydaných na základě petice (*brevia communia*). Z technicko-úředního hlediska se tato *brevia communia* dělila na *brevia extensa* s plně formulovaným obsahem na základě petice, a na *brevia supplicatione introclusa*, jejichž obsah se redukoval na příkaz či pokyn vykonat vše dle přiložené signované supliky. Jelikož jak uzavřené listy s olovenou pečetí, tak i *brevia* uzavíraná červenou voskovou pečetí rybářského prstenu byla vyřizována a expedována výhradně úředníky papežské komory (sekretáři) a posléze samostatného sekretariátu, jsou někdy také *litterae clausae*, jejichž expedice byla také v kompetenci sekretářů, nazývány jako *brevia sub plumbo*.⁴⁸ Vzhledem k vnějším znakům mělo *breve* nejbliže k již zmíněným *litterae secretae*.

Protokol *brevií* se skládá z intitulace, která však na rozdíl od otevřených listů i *litterae clausae* uvádí jméno papeže s jeho pořadovým číslem a označením pouze *papa*, přičemž celá intitulace, od roku 1460 napsaná v majuskulních písmenech kapitály, je samostatně na jednom řádku uprostřed nad textem. Adresa, která je plně uváděna na dorsu, se v protokolu omezuje jen na oslovení ve vokativu (*dilecte fili*) a vlastní jméno se již neuvádí. Po oslovení následuje tradiční salutace. Důležitá změna nastala také v dataci. Obsahuje denní datum podle současného úzu a za místo vydání se připojuje, podobně jako u *litterae secretae*, oznámení o pečetí (*sub annulo piscatoris*). Do konce pontifikátu papeže Martina V. (1417–1431) se do datace vkládaly jen pontifikální roky papeže, od Evžena IV. se pravidelně uváděl letopočet *ab incarnatione Domini* s vánočním počátkem roku (25. 12.).⁴⁹ S *brevií* je také spojeno širší použití humanistického polokurzivního písma (*cancellaresca italica*), kterým se tyto písemnosti začaly psát od roku 1430.

Od pontifikátu Evžena IV. se mezi produkty papežské kanceláře objevují, ovšem jen velmi řídce, také tzv. konzistoriální buly nebo *litterae*, pro něž jsou typické některé prvky privilegií, tj. rota a vlastnoruční podpisy kardinálů.⁵⁰

6. Za mezník následující etapy, který odděluje středověké a novověké období ve vývoji papežských úředních písemností, je považován vznik nového typu jednoduché papežské písemnosti označované jako *motuproprio*. Název vznikl podle pravidelné formulace prvních slov textu: *motu proprio ex certa scientia... etc.* Formální znaky této nové písemnosti se ustálily za pontifikátu Sixta IV. (1471–1484).⁵¹ Od *breve*, jehož je blízkým příbuzným, se odlišuje především absencí inskripce, zdravící formule a pečetě. Proto v její dataci chybí ohlášení ověřovacího prostředku. Namísto něj papež vlastnoručně vepsal pod text následující formulaci *placet motu proprio*, případně *placet et ita mandamus* a připojil svoji signaturu ve formě iniciály svého křestního jména. S *brevií* měla *motuproprio* společné úřední určení, papežovo jméno s pořadovým číslem na samostatném řádku napsané majuskulou a podpis sekretáře pod textem.⁵²

Během novověku se v zásadě udržovala ve středověku vytvořená struktura papežských písemností. Papežské *litterae* a *bullae* se používaly nadále, ale během novověku vnitřní i vnější znaky původně rozlišující oba základní typy *litterae* ztratily na významu. Olovená bula byla v obou případech přivěšená na bílých nebo žluto-bílých hedvábných nitích. Od pontifikátu Lva XIII. se používala zpravidla už jen pro konzistoriální provize, v ostatních případech ji nahradila barevná razítka. Během

⁴⁸ FRENZ 1986, s. 132; MEYER 2015, s. 302; HRUBOŇ 2008, s. 510.

⁴⁹ FRENZ 1986a, s. 28.

⁵⁰ MEYER 2015, s. 302; FRENZ 1986a, s. 24.

⁵¹ MEYER 2015, s. 305.

⁵² FRENZ 1986a, s. 31; FRENZ 1986, s. 67; SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 114.

18. a 19. století bylo písmo *litterae* a bul, tj. *littera sancti Petri*, natolik obtížně čitelné, že se stalo běžným postupem přikládat k originálům listin jejich opisy (*transsumpta*) v tehdy již pro latinské texty běžném humanistickém písmu. Papež Lex XIII. novogotické písmo bul nedlouho po svém nástupu na stolec zrušil. *Breve*, které v mnohých agendách kurie nahradily *litterae* a *bullae*, došla také určitých změn. Během 19. století pak přestala být uzavírána voskovou pečetí, její funkci převzala razítka.⁵³

Supliky

Samostatnou skupinou písemností, bez nichž měli žadatele od počátku 13. století jen málo šancí na získání papežských milostivých listin či soudních nebo správních mandátů z moci papežské, byly supliky. Do konce 12. století museli prosebníci o papežské listiny přicházet ke kurii a osobně přednést svou prosbu zpravidla přímo před papežem. Se snahou o centralizaci církevní správy rostl i rozsah papežské administrativy, jejíž univerzální dosah si záhy vyžádal reglementy postupně formalizovanou a téměř bez výjimek písemnou formu předkládaných žádostí.⁵⁴ Do počátku 14. století byla řada suplik předčítaná před papežem, který je také ústně schvaloval a vyhrazoval si právo dalšího čtení v následujících úředních krocích (*expeditio*), na jejichž konci si mohl žadatel po zaplacení patřičných tax převzít originál žádané listiny. Poté co se papežové spolu s kurií přesunuli na počátku 14. století do Avignonu, začali supliky pravidelně písemně signovat slovy „*fiat*“ či „*fiat, ut petitur*“, popřípadě s doplněním omezujícím některé prvky žádosti, a signaturu dokončili připsáním iniciály svého křestního jména. V některých případech mohl signovat formou *concessum* také vicekancléř a od papeže Evžena IV. též referendář, jehož starostí bylo především připravovat a předkládat supliky k signatuře. Písemně signované supliky byly pravděpodobně od papeže Klimenta VI. (1342–1352) zapisovány do register suplik (*registra supplicationum*). Tyto úřední knihy se v ucelenějších řadách dochovaly od papeže Martina V. a byly vedeny kontinuálně až do roku 1899.⁵⁵

Supliky, jejichž sepsání bylo úkolem zástupce petenta, tj. prokurátora *ad impetrandum*, byly podávány ve dvou základních formách, buď jako samostatné supliky (*supplicationes singulae*) nebo ve formě rotulů (*supplicationes in rotulos coniunctae*). V prvním případě se jednalo zpravidla o papírový list přibližně velikosti formátu A 4, jehož text byl rozdělen do dvou bloků. První část – *corpus* začínala slovy *Supplicat Sanctitati Vestre* a obsahovala podrobné zdůvodnění žádosti. Druhý blok, klauzule, obsahoval zvláštní prosby technického rázu, jako byl např. způsob expedice, forma vyhotovení, odpuštění některých expedičních kroků atd. Za papežskou signaturu se připojovala datace, která mohla být buď faktická a reprezentovala skutečnou dobu schválení supliky, anebo v určitých případech, zejména při žádostech o exspektance a provize, se připojovaly datace „fiktivní“, které reflektovaly reglementy kancelářských řádů. Datum uvedené na schválené suplice pak bylo zapsáno v čistopisu papežské listiny či listu. Pokud chtěl žadatel svoji supliku opravit, musel podat tzv. *reformatio*, tedy písemnost, která obsahoval původní text supliky se signaturou i datací, za níž následovaly dodatečná nebo zcela jinak formulovaná původní žádost.⁵⁶

Specifickou formou žádostí byly *supplicationes sola signatura*, jejichž obsah se nijak netýkal třetí strany. Tyto supliky, které měly podobu *charta recta*, se po vložení patřičné formulace za klauzuli stávaly samy o sobě nositelem svého právního obsahu a nahrazovaly samotnou papežskou listinu.

⁵³ Krátký novověký přehled viz FRENZ 1986a, s. 33–34; SCHMITZ-KALLENBERG 1913, s. 114–116.

⁵⁴ K způsobům a problémům podávání suplik prokurátorem viz BOMBI 2005, s. 258–266.

⁵⁵ MEYER 2015, s. 333; FRENZ 1986a, s. 50–51;

⁵⁶ FRENZ 1986, s. 95.

Iniciála obvyklého oslovení papeže *Beatissime pater* byla u těchto suplik nezřídka barevně a zdobně upravena, zpravidla však až po jejím schválení.

Rotulus na rozdíl od samostatných suplik představuje hromadný způsob zpracování žádosti ke kurii v různých záležitostech nebo ve prospěch vícero petentů. Na jednu stranu mohl být *rotulus* sestaven žadatelem, jímž byly zpravidla významné světské i duchovní osoby, instituce či univerzity, na stranu druhou mohla být řada původně samostatných žádostí sestavená do rotulu až v kuriálních úřadech, které je k zjednodušení signatury spojovaly dle typu žádostí ve vztahu k stejné diecézi, národnosti či způsobu expedice.⁵⁷

Specifickou formou žádostí byly *cedulae consistorialis*, respektive *contracedulae* vicekancléřů. Konzistoriální cedule představují formálně upravené písemnosti, jejichž obsahem bylo protokolární oznámení o schválení provizí, které byly projednány v papežské konzistoři; v případě konzistoriálních provizí šlo především o obsazení stolců představených velkých mužských klášterů a biskupství. *Cedulae consistorialis* byly adresovány vicekancléři, který na jejich základě vystavil *contracedula* adresovanou kanceláři s pověřením k vystavení patřičných provizních listin. Nejstarší dochovaný originál konzistoriální cedule pochází z roku 1474 a *contracedulae* až z roku 1537.⁵⁸

* * *

Papežské listiny a listy lze najít v archivech větších i menších církevních institucí nejen v Evropě, ale prakticky v celém světě. Moravské prostředí se s papežskými listinami setkalo již během raného středověku v době existence tzv. Velké Moravy. Do konce 12. století pak byly přímé písemné kontakty s kurií jen nepočtené a nepravidelné. S výjimkou episkopátu olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka, který ve 40. letech 12. století čile korespondoval s papežským stolcem, a některých starších církevně-politických epizod okolo obnovení olomouckého biskupství v 60. a 70. letech 11. století byl zájem papežství o moravské především církevní prostředí vcelku vlažný a spíše dle potřeb papežského stolce více nárazový než systematický.⁵⁹ Svědčí o tom obsah i počet 136 evidovaných kuriálních listin a listů (papežských i legátských), které byly vydány za tři staletí od 10. do konce 12. století pro moravské příjemce nebo se jich významně týkaly.⁶⁰ Zpravidla se jedná o opisová dochování roztroušená v pramenech různého typu. Nejstarší dochovaná originální papežská listina pro moravské příjemce je datovaná rokem 1195 a v současnosti o ní pečují v Moravském zemském archivu v Brně. Jde o protekční *litterae* papeže Celestýna III. (1191–1198), kterou přijal premonstrátský klášter v Louce do ochrany a potvrdil mu všechny majetky, kterými ho obdaroval olomoucký kníže Ota se svou matkou, kněžnou Marií.⁶¹ Následující tři staletí do konce středověku byly již kontakty a vazby na papežství mnohem intenzivnější, pravidelnější a systematictější. Ve 13. století lze sledovat oproti předchozímu období poměrně četnější kontakty mezi papežstvím a významnými řeholními institucemi, které dokládají řady milostivých listin *auctoritate apostolica* upravujících zejména specifické výsady klášterů rámci domácí církevního prostředí. Od 20. let 14. století zasahují již rozvinuté snahy o reformu církve z "centra" také církevní správu na Moravě a nad papežskými

⁵⁷ FRENZ 1986, s. 67, 92–97; FRENZ 1986a, s. 27–28; HRUBOŇ – PSÍK 2013, s. 18–19.

⁵⁸ FRENZ 1986, s. 91, 105, 113; FRENZ 1986a, s. 32; MEYER 2015, s. 310.

⁵⁹ K tomu období s důrazem na vztahy kurie k českým zemím alespoň ČERNUŠÁK ET AL. 2017, s. 29–72.

⁶⁰ RPR BMP 2011, s. 169–216.

⁶¹ CDB I, s. 316, č. 352; k papežským protekčním privilegiím a listům pro moravské kláštery ve středověku HRUBOŇ 2017, s. 117–152.

privilegii a milostivými listinami pro klášterní instituce začaly převažovat listiny a mandáty nesoucí papežské provize a exspektance, jimiž se začalo vyzbrojovat nižší i vyšší duchovenstvo ve snaze o nabytí církevních obročí.⁶² Doplníme-li k tomu ještě soudní mandáty, různé spirituální osobní milosti a odpustkové listiny,⁶³ lze na základě provedeného dílčího výzkumu pro moravské kláštery konstatovat, že od počátku 13. století do konce husitských válek lze pro tyto instituce přímo nebo nepřímo možno doložit bezmála 800 papežských listin v rozmanitém způsobu dochování. Celkově pro všechny příjemce bude číslo ještě vyšší.⁶⁴

Úpravnost a estetiku, možno říci i zvláštní půvab papežských listin a listů mohou doložit jen jejich originály. V Moravském zemském archivu a v Zemském archivu v Opavě jich je uloženo pro období mezi pontifikáty Celestýna III. a Lva X. téměř 300 kusů. Bohužel, souhrnné údaje o počtech originálně dochovaných "moravských" papežských listin a listů z následujícího období do konce 18. století prozatím zůstávají z velké části ukryté v archivních depozitářích.

---

⁶² K tomuto období s důrazem na vztahy kurie k českým zemím blíže ERŠIL 1959; ERŠIL 1971; HLEDÍKOVÁ 2010, s. 401–440; ČERNUŠÁK ET AL. 2017, s. 73–138; HRUBOŇ 2010, s. 121–130.

⁶³ O papežských odpustkových listinách s důrazem na české země přehledně HRDINA 1998, s. 205–228; HRDINA 2007, s. 35–58.

⁶⁴ HRUBOŇ 2013/II, s. 20–406.